

## КШИШТОФ ПЕРСАК

Інститут політичних студій ПАН

### ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» – СПРОБА ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ

У 1947 р. в рамках операції «Вісла» польська влада примусово переселила на північні і західні землі більш ніж 140 тис. українців та лемків<sup>1</sup>, що проживали на теренах, розташованих вздовж південного та східного кордону країни, від Криниці до Білої Підляської. Це означало депортацію практично всіх представників цих національних і етнічних меншин, що залишалися на той момент на території Польщі.

Операція «Вісла» є одним із головних каменів спотикання у польсько-українських (а також польсько-польських) суперечках про історію. Частина їх учасників виправдовує переселення цивільного населення як законний і необхідний спосіб, що допоміг ліквідації українського збройного підпілля на тих теренах. При цьому важко протистояти враженню, що за цією аргументацією лежить також переконання, що операція «Вісла» була свого роду справедливою відплатою за попередні масові злочини українських націоналістів по відношенню до поляків. Без сумніву, контекст польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни та відразу по її закінченню вплинув як на прийняті тоді рішення, так і їхню сучасну оцінку.

Для української спільноти у Польщі проведена за принципом колективної відповідальності операція «Вісла» становить центральний пункт її мартирології. Із нею пов'язується пам'ять про заподіяну несправедливість і почуття кривди, яка не була покараною.

Вже в 1956 р., на хвилі десталінізації, у тодішньому Міністерстві внутрішніх справ з'явилися голоси, що проведення операції «Вісла»:

«[...] було неправильним і завдало непоправної шкоди. Використання чужої соціалістичної колективної відповідальності цілої частини населення за діяльність банд, що виражалося у масовому застосуванні репресій (примусове переселення) відбувалося паралельно з поважним порушенням ленінських засад національної політики»<sup>2</sup>.

Проте ця думка не проголошувалася публічно.

Формами політичної оцінки операції «Вісла» владою демократичної

---

<sup>1</sup> Лемки – етнічна група, яка до 1947 р. проживала у північних Карпатах, належала до східнослов'янської (руської) етнічно-культурної спільноти, з мовної, релігійної, культурної точки зору наближена до західноукраїнського населення.

<sup>2</sup> *Akcja „Wisła” 1947*, IPN, Warszawa–Kijów 2006 („Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. 5), s. 382.

Польщі були постанова Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 р. та спільна заява президентів Польщі та України від 27 квітня 2007 р. Сенат засудив операцію «Вісла», «у якій застосовано – притаманний тоталітарним режимам – принцип колективної відповідальності» та задекларував прагнення «до того, щоб шкода, заподіяна в результаті цієї операції, була відшкодована, наскільки це можливо»<sup>3</sup>. Президент Лех Качинський і президент Віктор Ющенко у своїй заяві погодилися із попередньою оцінкою Сенату РП, називаючи операцію «Вісла» прикладом «несправедливості, що була наслідком діяльності тоталітарної комуністичної влади» і подією, «що суперечила основним правам людини» та «схиляли голови перед усіма її жертвами»<sup>4</sup>.

Попри визнання у цих офіційних проголошеннях примусового виселення українського населення в 1947 р. шкідливим, несправедливим та таким що порушило основні права людини, ніколи не дійшло (окрім клопотань української громади, про які буде мова у подальшій частині тексту) до надання відповідними державними органами юридичної оцінки операції «Вісла». Цей аспект справи також слабо репрезентований у багатій так чи інакше літературі предмету<sup>5</sup>.

Спробу правової оцінки операції «Вісла» здійснив Ришард Шавловський, доходячи до висновків, що «з точки зору міжнародного права [вона] не могла викликати будь-які сумніви», а також «не викликає жодних заперечень з точки зору внутрішнього права»<sup>6</sup>. Ці безкомпромісні ствердження не здаються однак переконливо виправданими<sup>7</sup>. У правноміжнародному вимірі автор покликається на прецеденти трансферів населення між народами після Першої і Другої світових війн, що мали підґрунтя проголошеннях чи рішеннях великих держав, і що не являє собою адекватної аналогії до операції «Вісла». Натомість коли йдеться про норми внутрішнього права, автор вказав закон від 30 березня 1939 р. про виведення державних установ, населення і майна з тих теренів держави, які знаходяться під загрозою<sup>8</sup>. Проте метою згаданого закону, прийнятого на випадок війни, було зовсім інше, і мета ця не перебувала у контексті застосування операції «Вісла» (варто зауважити, що на неї не покликався жоден з посталих тоді документів). Про юридичні підстави операції

---

<sup>3</sup> *Akcja „Wisła”*. *Dokumenty i materiały*, oprac. E. Misiło, Archiwum Ukraińskie, Warszawa 2013, zał. 29, s. 1127.

<sup>4</sup> *Akcja „Wisła”*. *Dokumenty i materiały*, zał. 32, s. 1131–1132.

<sup>5</sup> Сучасний стан досліджень детально розглядає Ян Пісулінський у своїй останній монографії *Akcja specjalna „Wisła”*, Libra, Rzeszów 2017. Перебіг операції «Вісла» на Люблінщині детально представляє Маріуш Зайончковський, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, IPN, Lublin–Warszawa 2016.

<sup>6</sup> R. Szawłowski, *Podstawy prawne akcji „Wisła”*, w: *Akcja „Wisła”. Przyczyny, przebieg, konsekwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23–24 lutego 2007 r.*, Przemysł 2007, s. 147, 156.

<sup>7</sup> Велика частина цієї розлогої статті присвячена обговоренню фактів і полеміці з іншими авторами та різноманітним публічним заявам про операцію «Вісла», а висновки в суто юридичному значенні представлені там більш ніж скромно.

<sup>8</sup> Dz.U. RP z 1939 r. nr 29, poz. 197.

«Вісла» писав також Антоні Кура. На його думку:

[...] оскільки ніхто до цього часу не піддав успішно сумніву *a limine* [лат: рішуче] правового порядку, що діяв у Польщі в рамках існування ПНР, неможливо *a priori* визнати, що операція «Вісла» на кожному її етапі, чи планування, чи реалізації, була заходом, що ніс у собі перманентні елементи злочину, тобто антизаконним<sup>9</sup>.

Більше того, автор ствердив, що операція «Вісла» мала характер дії «з широкою „правовою рамкою”»<sup>10</sup>, хоч, як випливає з цитованої статті, мав на думці не стільки акти загальнозастосовного права, скільки різного типу військові розпорядження та виконавчі інструкції.

Відмінний погляд – щодо протизаконності операції «Вісла» – висловила Катажина Тиханська. Авторка звернула увагу, що примусове переселення порушувало громадянські права, гарантовані Конституцією РП 1921 р., а рішення, прийняті з цього приводу, не мали правових підстав<sup>11</sup>.

Щодо підстав виселення українців і лемків замислювався також Євген Місило [пол. Eugeniusz Miśiło] у вступі до опрацьованої ним фундаментальної збірки документів. Розглянув гіпотезу, що на певному етапі підготовки влада збиралася опертися на положення розпорядження президента РП від 23 грудня 1927 р. про державні кордони<sup>12</sup>, на основі якого воєводи та старости [повітів] могли заборонити визначеним особам проживання й перебування у прикордонній смузі (посилання на цей юридичний документ знайшло місце у пропагандистському обґрунтуванні операції в листівці «До місцевого населення» та у пресі)<sup>13</sup>. Не дивлячись на появу у деяких документах, посталих у зв'язку з операцією «Вісла» поняття «прикордонна смуга», навряд чи це приведе нас до відповіді. Жодні документи з 1947 р. не свідчать про те, щоб розпорядження про кордони держави втілювалося у фактичному застосуванні, що вимагало б так чи інакше видання письмових, індивідуально адресованих адміністративних рішень. Тому випадає радше погодитися із Яном Пісулінським, що комуністична влада просто взагалі не переймалася юридичним обґрунтуванням операції «Вісла»<sup>14</sup>. Натомість до згаданих

---

<sup>9</sup> A. Kura, *Akcja „Wisła” w świetle niektórych dokumentów*, w: *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2: *Ludobójstwo*, IPN, Warszawa 2008, s. 63. Можна застановитися, чи погляди, висловлені автором, який тоді очолював відділ нагляду за розслідуванням Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу, могли вплинути на рішення прокурора ІНП у Ряшеві закрити слідство щодо операції «Вісла».

<sup>10</sup> *Tam samo*, s. 62.

<sup>11</sup> K. Tychańska, *Bezprawność operacji „Wisła” w 1947 roku*, w: *Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, red. J. Faryś, J. Jekiel, Szczecin 1994.

<sup>12</sup> Уніфікований текст: Dz.U. RP z 1937 r. nr 11, poz. 83

<sup>13</sup> *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, s. 170–171.

<sup>14</sup> J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, s. 177.

передвоєнних розпоряджень дійсно звернулися люблінський і краківський воєводи вже після завершення операції «Вісла» в 1949 і 1950 р., з метою виселення українців, яких оминула депортація, або ж вони попри заборону повернулися до колишніх осель<sup>15</sup>.

Дана стаття є спробою долучитися до дискусії про правові аспекти операції «Вісла» і заповнення у ній певної прогалини через звернення – чого не зробили цитовані вище автори – до кримінально-правових понять злочинів проти людства та комуністичних злочинів. Натомість поза її увагою знаходяться цивільно-правові та адміністративно-правові питання, пов'язані з переходом в 1949 р. у державну власність нерухомого майна, залишеного виселеними українцями, та можливістю його повернення. Проте головний висновок варто спершу обумовити кількома проблемами, що стосуються основних фактів і обставин справи, які становлять своєрідні «граничні умови» для подальшого правового аналізу.

## ІСТОРИЧНЕ ТЛО

Хоч у пересічній свідомості операція «Вісла» асоціюється із примусовим виселенням українського населення на приєднані після війни до Польщі західні і північні землі, та функціонує навіть як його синонім, у дійсності мала кілька вимірів. З точки зору її військових виконавців це була передусім військова операція – як підкреслює Ян Пісулінський, найбільша в повоєнній історії Війська Польського – розрахована на повне знищення українського партизанського руху<sup>16</sup>. Паралельне виселення цивільного населення мало слугувати цій меті як метод позбавлення Української Повстанської Армії<sup>17</sup> матеріальної і людської бази. Проте існувала також, як видається, автономна до цих умов політична мета операції «Вісла», яка у датованому 16-м квітня 1947 р. плані операції сформульовано із брутальною щирістю: «Остаточо вирішити українську проблему у Польщі»<sup>18</sup>.

Події Другої світової війни викопали провалля між поляками і українцями. Подальше співіснування обох спільнот видавалося неможливим. Відтак попри всякого роду політичні поділи у польському суспільстві, проголошена комуністичною владою програма створення

---

<sup>15</sup> *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, s. 174, 183–185.

<sup>16</sup> J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, s. 8.

<sup>17</sup> Українська Повстанська Армія (УПА) — збройна підпільна організація, створена у 1942 р. Організацією Українських Націоналістів (фракція Степана Бандери) для боротьби за національну українську державу. У Польщі вела партизанську боротьбу до 1948 р., а в СРСР до 1954 р.

<sup>18</sup> *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, dok. 62, s. 312 – Розроблений Державною комісією безпеки «Проект організації спецоперації «Схід»», підписаний міністром громадської безпеки Станіславом Радкевичем та міністром національної оборони Міхалом Жимерським.

повністю моноетнічної держави отримала загальну підтримку<sup>19</sup>. Її реалізації сприяли масові транскордонні переселення населення, які після Другої світової війни застосовувалися як правомірний метод вирішення міжнаціональних проблем. Виселення українців (поруч із усуненням німців) мало всезагальну суспільну підтримку<sup>20</sup>.

Отже, операцію «Вісла» варто розглядати у контексті національної політики повоєнних властей, а особливо у проведеному в 1944-1946 рр. переселення більш ніж 480 тис. українців із Польщі до СРСР. Не дивлячись на те, що підписана 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення (ПКВН) – першим урядом, сформованим комуністами під радянською егідою – та владою Української Радянської Соціалістичної Республіки умова про взаємну т. зв. евакуацію населення добровільність переселення, цієї засади щодо українців дотримувалися лише в перший рік реалізації умови. Поміж вереснем 1945 р. та липнем 1946 р. польська влада при застосуванні війська провела операції примусових виселень на радянську Україну, що охопили більш ніж 250 тис. осіб<sup>21</sup>. Таким чином намагалися позбутися української меншини з Польщі повністю<sup>22</sup>. Реакцією на проваджену максимально брутальними методами депортацію була інтенсифікація діяльності УПА, яка протистояла виселенням та проводила атаки помсти на польські поселення. Певною мірою польська влада спричинилася сама до ескалації проблеми, яку пізніше намагалася ліквідувати посередництвом операції «Вісла».

Проте аж до весни 1947 р. боротьба із УПА не становила пріоритету, головною політичною загрозою для комуністичних властей було польське незалежницьке підпілля. Діяльність проти українського підпілля, трактованому як локальна проблема, провадилася несистематично, вживаючи недостатньо сил та засобів. Не використано особливо сприятливого для антипартизанських операцій періоду зими 1946/1947 р., бо тоді військо було задіяне в виборчій кампанії та до охорони січневих виборів до Сейму. Великою мірою розрахунок був на те, що проблема вирішиться сама собою завдяки переселенню українського населення до

---

<sup>19</sup> T. Snyder, *Akcja „Wisła” a homogeniczność społeczeństwa polskiego*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, IPN, Warszawa 2003, s. 50–52.

<sup>20</sup> J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności z Polski do USRR w latach 1944–1947*, wyd. 2, Libra, Rzeszów 2017, s. 119–123.

<sup>21</sup> *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 1: *Dokumenty 1944–1945*, red. E. Miśiło, Archiwum Ukraińskie, Warszawa 1996, s. 14.

<sup>22</sup> J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 539.

СРСР. Щоправда, переселенську акцію закінчено влітку 1946 р., загалом виселивши 480 тис. осіб, проте аж до весни наступного року польська влада розраховувала на її продовження. При цьому помилково вважалося, що на території Польщі залишилося ще біля 20 тис. українців, натомість коли реальна їхня чисельність становила біля 150 тис.

Суперечку про те, чи можна було ліквідувати українську партизанку без переселення цивільного населення настільки важко було остаточно розв'язати, постільки влада взагалі не намагалася це зробити. Підготовлювані на початку 1947 р. плани антипартизанської діяльності від початку передбачали, що паралельно до них відбуватимуться виселення, лишень мали бути обмеженими Ряшівським воєводством, де українське підпілля було найбільш активним. Разом з тим категорична відмова радянських властей приймати нові потяги з українцями із Польщі схилила до вибору варіанту внутрішнього переселення.

Підходячи до питання, чи виселення цивільного населення вимагала військова необхідність, варто звернути увагу, що у боротьбі із набагато сильнішим польським незалежницьким підпіллям комуністична влада не вдавалася до таких методів. У випадку з УПА не здійснено спроби політичного вирішення проблеми, яким могло би бути надання українським партизанам амністії, проголошеної 22 лютого 1947 р., і яка значною мірою причинилася до ліквідації польського антикомуністичного підпілля. Щодо українського противника відразу використано екстенсивне рішення, далеко не пропорційне визначеній меті. Виселення цивільного населення як метод антипартизанської діяльності опиралося на радянських зразках. Проте навіть у випадку аналогічної депортаційної операції, проведеної в жовтні 1947 р. на Західній Україні і яка охопила 77 тис. осіб, вивезення мали селекційний характер і стосувалися родин осіб, підозрюваних в участі або співпраці із українським підпіллям<sup>23</sup>. Тим часом польська влада визнала *a priori* за прихильників / співпрацівників УПА усю українську меншину. Тож варто погодитися із Гжегожем Мотикою, що не існує достатньо аргументів для того, що виселення українського мирного населення було незаперечною умовою ліквідації партизан УПА та політичного підпілля Організації Український Націоналістів<sup>24</sup>.

---

<sup>23</sup> G. Hryciuk, *Akcja „Wisła” na tle innych przymusowych migracji w ówczesnej Europie*, w: *Akcja „Wisła”*, s. 42.

<sup>24</sup> G. Motyka, *Zamiast zakończenia: Czy akcja „Wisła” była konieczna? Przymusowe wysiedlenia a likwidacja OUN i UPA*, w: *idem, W kręgu „Lun w Bieszczadach”*. *Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*, wyd. 2, Rytm, Warszawa 2009, s. 177.

Каталізатором радикальних рішень в цій справі стала смерть віцеміністра національної оборони ген. Кароля Сверчевського, який загинув у Бескидах у засідці, влаштованій упівськими сотнями «Хріна» і «Стаха». Вже на наступний день, 29 березня 1947 р., Політичне Бюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії, «в рамках репресивної операції проти українського населення» постановило «у швидкому темпі переселити українців та змішані родини на віднайдені терени (передовсім на Східну Пруссію), не створюючи компактних груп та не ближче ніж 100 км. від кордону»<sup>25</sup>. Таке формулювання рішення наводить на думку, що незалежно від цілей, пов'язаних із боротьбою з УПА (про що, зрештою у ньому й не згадано), воно мало риси колективної помсти українській громаді. Опрацьований в середині квітня детальний план операції передбачав, що вона охопить «усі відгалуження української національності, включно із лемками, як також мішані польсько-українські родини»<sup>26</sup>. Це означало поширення виселень поза межі Ряшівського воєводства – на всі землі, на яких проживали українці та лемки.

Варто наголосити, що реальним центром політичних рішень щодо операції «Вісла» було Політичне Бюро ЦК ПРП, а в операційних справах – Державна Комісія Безпеки (до її складу входили міністри національної оборони, публічної безпеки, головний комендант Громадської Міліції та командир Корпусу Внутрішньої Безпеки). Це власне на засіданнях Політичного Бюро обговорювалися плани та перебіг операції, а також приймалися наступні постанови, зокрема про створення «перехідного табору для підозрілих українців» у Явожно, який у військових документах названий без реверансів концентраційним табором<sup>27</sup>. 16 квітня 1947 р. Політичне Бюро постановило «скликати Президію Ради Міністрів для прийняття рішення уряду у справі операції переселення українців»<sup>28</sup>. Прийнята 24 квітня ухвала Президії Ради Міністрів була таким чином похідною від попереднього рішення керівництва комуністичної партії, особливо зважаючи на те, що засідання Президії відбулося вже після

---

<sup>25</sup> *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, oprac. A. Kochański, ISP PAN, Warszawa 2002, s. 37.

<sup>26</sup> *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, dok. 62, s. 312. У наказі Комісії Державної Безпеки для Оперативної групи «Вісла» від 17 квітня 1947 р., виданому на підставі цього плану, говорилося, що переселенню підлягають лише ті мішані родини, які співпрацювали з УПА, але на першому етапі операції «Вісла» всі мішані родини були переселювані (*там само*, dok. 67, s. 322).

<sup>27</sup> *Protokoły posiedzeń...*, s. 55. Умови в Явожно виправдовували цей термін. Див. P. Smoleński, *Syrop z piołunu*, Czarne, Wołowiec 2017.

<sup>28</sup> *Protokoły posiedzeń...*, s. 48.

початку розгортання операції «Вісла»<sup>29</sup>. Якщо власне виселення українських сіл розпочалося на світанку 28 квітня, то перші військові кроки Операційна Група «Вісла» здійснила вже 20 квітня<sup>30</sup>.

В ухвалі ПРМ від 24 квітня 1947 р. акценти розставлено інакше, ніж у рішенні Політичного Бюро ЦК ПРП, виставляючи на перше місце питання, пов'язані з ліквідацією УПА, координацією дій окремих міністерств та фінансовим забезпеченням операції. Репресивний по відношенню до українського населення характер операції «Вісла» був прихований за таким формулюванням:

«Державне Репатріаційне Управління проведе переселенську операцію українського населення та мішаного населення на теренах, де діяльність банд УПА може загрожувати його життю та майну»<sup>31</sup>.

Неможливо не зауважити лицемірства в цьому виправданні переселення. Воно було представлено як форма охорони населення від терору УПА, в той час коли паралельно це ж населення було *in gremio* [колективно] звинувачене у сприянні підпіллю<sup>32</sup>. Водночас «евакуація» не охопила польське населення, яке дійсно потерпало від атак УПА.

Важко заперечити, що виселення цивільного населення полегшило ліквідацію українського підпілля, хоч боротьба із сотнями УПА велася ще кілька місяців після завершення операції «Вісла», котра формально тривала до кінця липня 1947 р. Проте масштаби та охоплення переселень вказують на те, що їх мета перевищувала межі підпорядкованих військовим крокам дій. Їх проведено також на теренах, де українське підпілля не діяло, або ж відділи УПА з'являлися спорадично, як у Низьких Бескидах чи на Підляшші. Виселенню підлягали усі українці і лемки, в тому числі й відкриті прихильники нової влади – члени ПРП, міліціонери, функціонери Управління Безпеки. Насамперед про наміри

---

<sup>29</sup> На засіданні Президії Ради Міністрів 24 квітня 1947 р. були присутні: прем'єр-міністр Юзеф Циранкевич, заступники прем'єра Владислав Гомулка та Антоній Коржицький, міністр національної оборони Міхал Роля-Жимерський, міністр громадської безпеки Станіслав Радкевич, заступник міністра публічної адміністрації Владислав Вольський, заступник міністра зв'язку Вінцентій Ястшембський та заступник державного секретаря Якуб Берман. Гомулка, Берман і Радкевич були також членами ЦК Політбюро ПРП.

<sup>30</sup> J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, s. 20.

<sup>31</sup> *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, dok. 120, s. 433.

<sup>32</sup> Цікаво, що під час депортацій з Західної України осіб, підозрюваних у співпраці з УПА у жовтні 1947 р. на залізничних вагонах розміщували написи «евакуація від бандерівського терору». S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie drugiej wojny światowej*, wyd. 2, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994, s. 199.

влади свідчать директиви щодо розміщення депортованих українців.

Вже у рапорті в лютому 1947 р., в якому розглядалася можливість депортації українців генерал Стефан Моссор (який згодом керував операцією «Вісла») пропонував, щоб їх розселяти «окремими родинами у розпорошенні на всіх Віднайдених Землях, де вони швидко асимілюються»<sup>33</sup>. Пізніша інструкція Міністерства публічної безпеки наказувала розділяти окремі транспорти переселенців до різних населених пунктів таким чином, щоб до одного села потрапляло щонайбільше 3-5 українських родин (родини, підозрювані у співпраці з підпіллям повинні були селитися окремо), а Політичне Бюро ЦК ПРП вирішило, що число оселених українців не може перевищувати 10% місцевого населення<sup>34</sup>.

Переселенці підлягали – особливо в 1947-1952 роках – численним обмеженням та перевіркам. Вони перебували під пильним наглядом апарату безпеки (їх, зокрема, обліковували в оперативних картотеках). Вони не могли без згоди властей змінювати місце проживання, а також їм категорично заборонялося повертатися до колишніх місць проживання (в 1947 р. на підставі розпорядження ген. Моссора тих хто самовільно повертався, відправляли до табору в Явожно). У 1949 р. залишене українцями і лемками нерухоме майно було передано Державній Скарбниці, що закріпило незворотний характер переселення.

Українці не могли культивувати власну традицію, не існувало шкільної освіти українською мовою, ліквідовано структури Греко-католицької церкви, котра була для їх більшої частини вадливим чинником ідентифікації. Представників української інтелігенції інструкції наказували оселяти в ізоляції у польському оточенні. Урядові вказівки навіть забороняли використовувати термін «українці» для позначення вимушених переселенців<sup>35</sup>.

Отже, операція «Вісла» була не лише військовою, але мала форму суспільної інженерії великого масштабу. Не дивлячись на те, що на практиці влада не змогла повною мірою реалізувати вищезазначені настанови, переселення та розпорошення українського населення було спрямоване на знищення соціальних, культурних і національних зв'язків, які їх об'єднували. Оскільки не зовсім зрозуміло, чи справді влада розраховувала на полонізацію переселених українців – хоча суворість, якої вони зазнали в перші роки після операції «Вісла», може це підтвердити – то у світлі наведених вище фактів видається очевидним, що вона хотіла

<sup>33</sup> *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, dok. 11, s. 232.

<sup>34</sup> *Tam samo*, dok. 122 і 326, s. 436 і 766. Пізніші вказівки рекомендували, що українці не мають становити більше 10% населення даної гміни.

<sup>35</sup> I. Hałagida, *Pierwsze lata Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski po przesiedleniu w ramach akcji „Wisła” (1946–1952)*, w: *Akcja „Wisła”*, s. 131–134.

ліквідувати українську меншину як інтегровану соціальну групу, яка є джерелом потенційного ірредентизму. Таким власне мало бути «остаточне вирішення» української проблеми в Польщі.

Не підлягає сумніву, що боротьба із українським збройним та політичним підпіллям була виправданою дією, яка не викликала правових сумнівів – так чинила б кожна державна влада, не тільки комуністична. Проте суперечливою є операція з переселення, яка була проведена паралельно з військовими діями. Предметом подальших міркувань буде її правова кваліфікація. Тому для цілей наступного аргументу поняття операція «Вісла» використовуватиметься у вузькому сенсі, опускаючи військовий вимір цієї операції, а власне: примусове переселення понад 140 тис. осіб з числа цивільного населення української національності та тих хто належав до лемківської етнічної групи з південно-східних районів Польщі і які проживали на тій території століттями та примусове тривале розселення їх у розпорошенні на північних і західних землях, поєднане із заборною повернення, здійснене державною владою з ініціативи комуністичної партії в умовах внутрішнього збройного конфлікту з українськими партизанами (Українська Повстанська Армія) та політичним підпіллям (Організація Українських Націоналістів). Більшість елементів так сформульованого визначення є важливими для правової кваліфікації операції «Вісла».

## ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» В СВІТЛІ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Юридична оцінка операції «Вісла» може проходити в кількох взаємопроникних площинах. За орієнтир можна взяти норми міжнародного або внутрішнього права. Примусове переселення українського населення також можна розглядати у світлі правових норм, що діяли на той час, а також з точки зору сучасних стандартів кримінального права, міжнародного гуманітарного права та прав людини та аксіології, що лежить в їх основі.

Шукаючи нормативну модель оцінки операції «Вісла», варто передусім звернутися до концепції злочинів проти людяності, яка належить до сфери міжнародного кримінального права. Перше визначення злочинів проти людства в позитивному праві – і згодом застосоване в судовій практиці – було включено до Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі і є додатком до міжнародної угоди про переслідування та покарання головних військових злочинців європейських

країн Осі, укладеної в Лондоні 8 серпня 1945 р.<sup>36</sup>

Формулюючи визначення злочинів проти людяності, автори Статуту Нюрнберзького трибуналу враховували, що під час Другої світової війни були скоєні злочини, які через свою надзвичайну тяжкість і масштаби не повинні залишатися безкарними, але не підпадали під категорію військових злочинів, відомих міжнародному праву. Поняття злочинів проти людяності, хоча раніше не було кодифікованим, не було однак абсолютно новим. Більшість авторів пов'язує її походження з т. зв. декларації Мартенса<sup>37</sup>, зафіксованої в преамбулах до Другої Гаазької конвенції 1899 р. та Четвертої Гаазької конвенції 1907 р. щодо принципів ведення сухопутної війни та концепції «прав людства», що міститься в ній<sup>38</sup>. Підписанти останньої конвенції, визнаючи, що вона не є вичерпною кодифікацією права збройних конфліктів, передбачили, що у випадках, не охоплених її положеннями:

[...] населення та воюючі сторони залишаються під захистом і владою принципів права народів, що випливають із звичаїв, встановлених між цивілізованими народами, а також із «прав людськості» та вимог громадської свідомості<sup>39</sup>.

Декларація Мартенса, вводячи концепцію «прав людськості», що випливає з природного права, до позитивного права, припускала, що міжнародне право також охоплює універсальні гуманітарні принципи, які виходять за межі договірної права та звичаєвого права, що є результатом державної практики<sup>40</sup>. Як зазначає Норман Герас, логічним наслідком

<sup>36</sup> Див. Dz.U. z 1947 r. nr 63, poz. 367. Юрисдикція Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі включала три види міжнародних злочинів: злочини проти миру, військові злочини та злочини проти людства.

<sup>37</sup> Від імені дипломата і юриста Фьодора Фьодоровича Мартенса, російського делегата на конференції в Гаазі в 1899 р.

<sup>38</sup> Пор. напр. M. Ch. Bassiouni, *Crimes against Humanity. Historical Evolution and Contemporary Application*, Cambridge University Press 2011, s. 86–88; K. Ambos, *Treatise on International Criminal Law*, t. II: *The Crimes and Sentencing*, Oxford University Press 2014, s. 46; T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015, s. 73–75.

<sup>39</sup> Цит. за M. Bassiouni, s. 87, пер. власний. Оpubлікований в Dz.U. RP z 1927 r. nr 21, poz. 161 дещо архаїчний переклад відповідної частини Четвертої Гаазької конвенції говорить: «Перед тим, як можна буде скласти більш вичерпний кодекс законів війни, Високі Договірні Сторони вважають доцільним передбачити, що у випадках, які не охоплюються чинними положеннями, прийняті ними, населення і воюючі сторони залишаються під захистом і владою принципів права націй, що випливають із звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, а також із принципів гуманності та вимог суспільної свідомості». Однак фразу *lois de l'humanité*, використану в оригінальному французькому тексті конвенції (в англійській літературі *laws of humanity*), слід перекладати як «закони гуманності», а не як «принципи гуманності».

<sup>40</sup> B. Van Schaack, *The Definition of Crimes against Humanity: Resolving the Incoherence*, „Columbia Journal of Transnational Law”, t. 37 (1999), s. 795–796; A. Cassese, *The Martens Clause: Half Loaf or Simply Pie in the Sky?* „European Journal of International Law”, t. 11 (2000), s. 188–189. Пор. T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 75.

припущення про існування «прав людськості» була можливість їх порушення<sup>41</sup>. Звідси вже був лише крок до поняття злочинів проти людськості<sup>42</sup>. У значенні, близькому до сучасного, цей термін вперше був використаний у 1915 р. в заяві урядів Франції, Великої Британії та Росії, що засуджували турецькі злочини проти вірмен. Депортації та масові вбивства вірмен були названі «злочинами проти людяності та цивілізації» та було проголошено, що члени турецького уряду та їхні агенти, причетні до масових вбивств, будуть притягнуті до відповідальності<sup>43</sup>. Новизна цього підходу полягала в тому, що, на відміну від військових злочинів, злочини, які підпадають під міжнародну юрисдикцію, включали злочини, вчинені державою проти власних громадян<sup>44</sup>.

Наступним кроком на шляху до формування поняття злочину проти людяності як міжнародного злочину була робота створеної на мирній конференції в Парижі Комісії щодо відповідальності ініціаторів війни та виконання кари (т. зв. Комісія п'ятнадцяти). У рапорті від 29 березня 1919 р. комісія визнала, що Центральні держави, а також їхні союзники, Туреччина та Болгарія, допустилися під час Першої світової війни злочинів, що суперечили законам і звичаям війни, а також правам людськості. Щоправда, в результаті не було створено обговорюваний на комісії міжнародний трибунал для покарання винних у цих правопорушеннях, проте – як підкреслює М. Шериф Бассіоні (M. Cherif Bassiouni) – рапорт виразно стверджував, що «права людськості» існують, можуть бути окресленими, можуть бути порушеними, і такі порушення становлять злочини, що підлягають покаранню<sup>45</sup>.

Автори, що пишуть про злочини проти людяності, найчастіше бачать основи цього поняття власне у Декларації Мартенса, заяві 1915 р. та в рапорті Комісія п'ятнадцяти 1919 р. У контексті Другої світової війни про злочини проти людства та порушення «прав людськості» згадано також в 1943-1944 рр. на форумі Правового комітету Комісії Об'єднаних Народів у справі воєнних злочинів<sup>46</sup>. Як стверджує Каї Амбос, існують відтак підстави, щоб стверджувати, що ідея злочину проти людськості

---

<sup>41</sup> N. Geras, *Crimes against Humanity. Birth of a Concept*, Manchester University Press, Manchester – New York 2011, s. 7.

<sup>42</sup> M.M. deGuzman, *Crimes against Humanity*, w: *Routledge Handbook of International Criminal Law*, ed. W.A. Schabas, N. Bernaz, Routledge, London – New York 2011, s. 122.

<sup>43</sup> M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 88.

<sup>44</sup> K. Ambos, *Treatise on International...*, s. 46; R.S. Clark, *History of Efforts to Codify Crimes against Humanity: From the Charter of Nuremberg to the Statute of Rome*, w: *Forging a Convention for Crimes against Humanity*, ed. L.N. Sadat, Cambridge University Press 2011, s. 9.

<sup>45</sup> M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 92. Варто підкреслити, що, вказуючи на нормативну основу діяльності трибуналу, Комісія п'ятнадцяти використовувала формулу Декларації Мартенса: «принципи права націй, що впливають із звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, з прав людства та вимоги суспільної свідомості».. Там само, s. 91.

<sup>46</sup> N. Geras, *Crimes against...*, s. 10–11. Zob. szejzej *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*, His Majesty's Stationery Office, London 1948, s. 174–179 (публікація доступна в інтернеті: <http://www.unwcc.org/docu-ments>).

укорінилася в міжнародному праві ще перед Нюрнберзьким процесом<sup>47</sup>.

Статут Міжнародного воєнного трибуналу (МВТ) у статті 6 (с) окреслює злочини проти людяності як:

[...] убивства, викорінення, перетворення людей на рабів, депортації та інші антигуманні дії, які здійснено по відношенню до будь-якого цивільного населення перед війною чи під час неї, або ж переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів при вчиненні будь-якого злочину, що відноситься до компетенції Трибуналу, або у зв'язку з ним, незалежно від того, чи відповідало це, чи суперечило законам країни, у якій скоєно злочин<sup>48</sup>.

«Нюрнберзьке» визначення злочину проти людяності, на відміну від поняття воєнних злочинів, поширювало компетенцію щодо перелічених у ньому чинів на громадян держави-винуватця (а також позадержавних та громадян третіх держав), а не лише щодо цивільного населення воєнного противника, встановлюючи водночас у цьому ключі верховенство міжнародного права над національним правом<sup>49</sup>. У той же час посередництвом зв'язку із іншими злочинами, що відносилися до юрисдикції трибуналу (тобто злочинами проти миру та воєнними злочинами) це визначення обмежувало вірогідність вчинення злочину проти людяності до ситуацій, пов'язаних із збройним конфліктом.

Оцінка операції «Вісла» у світлі «нюрнберзького» визначення злочину проти людяності вимагає розгляду трьох питань: обґрунтування застосування ст. 6 Статуту МВТ як нормативного взірця для опертя у майбутньому; паралель поміж примусовим виселенням українців та поняттям депортації, згаданим у ст. 6 (с) Статуті МВТ; наслідків обмеження поняття злочину проти людяності діями, здійсненими у контексті збройного конфлікту. У світлі ст. 6 (с) Статуту МВТ не мають натомість значення будь-які акти національного права, що легалізують операцію «Вісла», в тому числі постанова Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р.

Оскільки Нюрнберзький трибунал був скликаний для засудження злочинів, скоєних під час Другої світової війни, то внесені до ст. 6 Статуту МВТ норми, що стосуються злочину проти миру, воєнних злочинів та злочинів проти людяності з часом піддалися універсалізації. Цей процес розпочався незадовго після оголошення нюрнберзького вироку. 11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 95(I), у якій «підтвердила засади міжнародного права, прийняті у Статуті Нюрнберзького трибуналу та у вирокі Трибуналу» та рекомендувала їх

<sup>47</sup> K. Ambos, *Treatise on International...*, s. 47.

<sup>48</sup> Dz.U. z 1947 r. nr 63, poz. 367.

<sup>49</sup> M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 121, 138; B. Van Schaack, *The Definition of Crimes...*, s. 791.

дотримуватися у роботі над кодифікацією міжнародного кримінального права<sup>50</sup>. Резолюція 95(І) не могла встановити юридичну норму, але була виявом переконаності міжнародної спільноти, що юридичні засади, закріплені у Статуті та вироку МВТ повинні стати елементом міжнародного права<sup>51</sup>. На Статут МВТ як джерело міжнародного права, що є чинним на майбутнє, однозначним чином покликала Конвенція ООН від 26 листопада 1968 р. щодо незастосування терміну давності по відношенню до воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Вказуючи у ст. 1 злочини, що не підлягають терміну давності, конвенція посилалася безпосередньо до їх визначення зі Статуту МВТ, підтвердженого резолюцією 95(І) Генеральної Асамблеї ООН<sup>52</sup>. Оскільки ці злочини не підлягають терміну давності без огляду на дату їхнього вчинення, це означає, що у світлі конвенції Статут МВТ знаходить застосування і в оцінці дій, вчинених після 1945 р. Нині панує думка, що Статут МВТ набув сили звичаєвого права. Зокрема, висловив її Генеральний Секретар ООН у рапорті за 1993 р. у справі скликання кримінального трибуналу щодо справ колишньої Югославії<sup>53</sup>. Варто також навести далекосяжний погляд польського Верховного Суду, висловлений у постанові 7 суддів від 13 травня 1992 р. (арк. I KZP 39/91), що стосувалася визначення поняття злочину проти людяності, що резолюція 95(І), що підтверджувала засади міжнародного права, викладені в Статуті та вироку МВТ, визнала їх тим самим «за універсально застосовні принципи міжнародного права»<sup>54</sup>. Беручи до уваги, що Польща 25 вересня 1945 р. приєдналася до Лондонської угоди від 8 серпня 1945 р., таким чином прийнявши визначення злочинів проти людяності, застосування Статуту МВТ як орієнтиру при оцінці операції «Вісла» не повинно викликати жодних суперечок.

Сучасне міжнародне право розрізняє депортації і примусові переселення. Перші мають транскордонний характер, другі відносяться до трансферів населення в межах даної країни<sup>55</sup>. Творці Статуту МВТ, оперуючи поняттям депортації, мали на думці передовсім депортації до

<sup>50</sup> Текст резолюції доступний в Інтернеті: <http://www.un.org/documents/ga/res/1/ares1.htm>.

<sup>51</sup> Т. зв. Нюрнберзькі принципи були чітко сформульовані Комісією міжнародного права ООН у 1950 р. Принцип № VI (с) з незначними змінами повторює визначення злочинів проти людяності, яке міститься в Статуті МВТ. Див. „Yearbook of the International Law Commission” 1950, t. II, s. 377 ([legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc\\_1950\\_v2.pdf](http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1950_v2.pdf)).

<sup>52</sup> Dz.U. z 1970 r. nr 26, poz. 208. У цьому положенні конвенція також згадувала Резолюцію ГА ООН №3(І) від 13 лютого 1946 р., яка стосувалася екстрадиції та покарання військових злочинців.

<sup>53</sup> T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 67.

<sup>54</sup> OSNKW 1992/7-8/45. Подібний погляд див. D. Drózdź, *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010, s. 41. Натомість М. Бассіоні (*Crimes against Humanity...*, s. 146–147) вважає, що Статут МВТ вже відобразив принципи звичаєвого права.

<sup>55</sup> M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 381; K. Ambos, *Treatise on International...*, s. 86. Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МКТЮ) почав розрізняти депортацію та внутрішнє примусове переміщення у своїй судовій практиці, визнаючи обидві форми порушення прав людини злочинами проти людства, хоча ст. 5 Статуту МКТЮ, визначаючи злочини проти людяності, використовував лише поняття депортації.

гетт, таборів смерті та примусових робіт, а також інші переселення людності<sup>56</sup>. Під час Нюрнберзького процесу радянський прокурор Лев Смірнов згадував поміж іншими справу виселення поляків із Великопольщі<sup>57</sup>. Нюрнберзький трибунал не надавав істотної ваги транскордонному характеру депортацій, маючи передовсім на увазі їх репресивний та дискримінаційний характер<sup>58</sup>. Тому видається, що немає жодних перешкод для того, щоб примусове переселення українського населення в рамках операції «Вісла» розглядати як депортацію в розумінні ст. 6 (с) Статуту МВТ.

Найбільш проблематичним аспектом для оцінки операції «Вісла» у світлі «нюрнберзького» визначення злочинів проти людності залишається вимога їх пов'язаності зі збройним конфліктом (*war nexus*). У літературі вказується кілька причин для введення цього обмеження. По-перше, це пов'язано з походженням концепції злочинів проти людності як специфічного розширення категорії воєнних злочинів на громадян певної країни, які можуть стати жертвами її політики<sup>59</sup>. По-друге, пов'язування нововизначеної категорії злочинів проти людності з поняттями злочинів проти миру та воєнних злочинів, усталеними в міжнародному праві, мало на меті посилити її правову основу та захистити її від звинувачень у порушенні принципу *nullum crimen sine lege* (немає покарання без закону, який його передбачає)<sup>60</sup>. Третьою функцією умови існування збройного зв'язку (*war nexus*) полягала у введенні загальної, контекстуальної ознаки у визначення злочинів проти людності, яка відрізняла б їх від злочинів, які підпадають під дію національного права, виправдовуючи їхнє підпорядкування міжнародній юрисдикції і, таким чином, втручання в державний суверенітет<sup>61</sup>.

Питання пов'язаності діянь, що становлять злочини проти людності, та збройного конфлікту є одним із найбільш дискутованих у літературі на цю тему. Введення цієї вимоги звужувало визначення злочинів проти людності, водночас спричиняючи певні тріщини у ст. 6 (с) Статуту МВТ. З одного боку, відповідно до букви цього положення, злочини проти людності могли включати діяння, вчинені до війни, але з іншого боку, вони мали бути пов'язані зі злочинами проти миру чи військовими злочинами<sup>62</sup>. Через відсутність достатніх доказів зв'язку з останнім

<sup>56</sup> R. Clark, *History of Efforts...*, s. 9.

<sup>57</sup> M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 387.

<sup>58</sup> Залежно від обставин депортація цивільних осіб також може становити військовий злочин. Стаття 6 (b) Статуту МВТ уточнювала, що це стосується депортацій «на окупованій території або з неї» (в офіційному англійському тексті: *of or in occupied territory*). Тому варто аналогічно інтерпретувати термін депортація, використаний у ст. 6 (с) Статуту МВТ.

<sup>59</sup> T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 168; M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 121, 136, 138.

<sup>60</sup> M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 112, 125, 143; T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 172.

<sup>61</sup> K. Ambos, *Treatise on International...*, s. 50.

<sup>62</sup> Формулювання польського перекладу Статуту МВТ може свідчити про те, що умова зв'язку зі злочинами проти миру або військовими злочинами стосується лише переслідування, проте підготовча робота над Лондонською угодою та спеціальним додатковим протоколом від 6 жовтня 1945 р. показує, що

Нюрнберзький трибунал не розглядав обвинувальний висновок про переслідування нацистами політичних опонентів у Німеччині після 1933 р., вважаючи, що він «не може загалом стверджувати, що дії, вчинені до 1939 р., були злочинами проти людяності у розумінні Статуту [МВТ]»<sup>63</sup>. Проте чи було дійсним у майбутньому тлумачення, що злочини проти людяності не могли статися в мирний час? Деякі дослідники вважають, що умова зв'язку зі збройним конфліктом у ст. 6 (с) Статуту МВТ не становила істотного елементу визначення злочинів проти людства, а мала лише юрисдикційний характер, пов'язаний з обмеженим функціоналом Нюрнберзького трибуналу<sup>64</sup>. Як стверджує Маргарет М. деГузман, спадщина Нюрнберга в цьому питанні залишається неоднозначною<sup>65</sup>.

Справа ускладнюється тим, що виданий також у 1945 р. закон №10 Союзної контрольної ради Німеччини про покарання осіб, винних у військових злочинах, злочинах проти миру та злочинах проти людяності, містив визначення злочинів проти людяності на основі «нюрнберзького» (у тому числі враховуючи депортації), але оминав вимогу, щоб інкриміновані злочини були здійснені у зв'язку зі збройним конфліктом<sup>66</sup>. Американські військові трибунали, що вели діяльність на основі закону №10, займали різноманітну позицію щодо вимоги присутності чинника *war nexus*. Частина суддівських складів, покликаючись на прецедент МВТ, вимагала представлення такого зв'язку, проте у двох процесах (справи *Justice* і *Einsatzgruppen*) суди висловили однозначний підхід, що злочини проти людяності не мусять бути здійсненими виключно у прив'язці до збройного конфлікту. У їхніх присудах з'явилися новаторські концепції, що стосувалися контекстуального елементу злочинів проти людяності. На думку суду, така кваліфікація інкримінованих злочинів і переслідувань мала визначатися тим, що вони вчинялися систематично або у великих масштабах у рамках реалізації державної політики<sup>67</sup>. Однак важливість рішень у справах *Justice* та *Einsatzgruppen* як прецеденту послаблюється тим фактом, що діяння, які вони охоплюють, все одно були вчинені під час Другої світової війни<sup>68</sup>.

У світлі наведеного вище обговорення видається, що в 1940-х рр. панувала думка, що діяння, які становлять злочини проти людяності,

---

вона стосується всіх дій, описаних у ст. 6 (с) Статуту МВТ. Див. напр. М. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 117–127.

<sup>63</sup> *Materiały norymberskie*, oprac. T. Cyprian, J. Sawicki, Warszawa 1948, s. 236.

<sup>64</sup> R. Clark, *History of Efforts...*, s. 11.

<sup>65</sup> M. deGuzman, *The Road from Rome: Developing Law of Crimes against Humanity*, „Human Rights Quarterly”, t. 22 (2000), s. 356.

<sup>66</sup> T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 172–174. У літературі стверджується, що Закон №10 був внутрішнім законом, виданим союзниками, які реалізували своє право суверенітету над переможеною Німеччиною, тому він не повинен містити «міжнародного елементу» (пор. напр. М. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 33, 121).

<sup>67</sup> K.J. Heller, *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*, Oxford University Press 2011, s. 242–244.

<sup>68</sup> B. Van Schaack, *The Definition of Crimes...*, s. 809–810.

повинні були пов'язані зі збройним конфліктом, а точніше зі злочинами проти миру чи військовими злочинами<sup>69</sup>. Це ускладнює однозначне визнання здійсненого у 1947 р. примусового переселення українського населення злочином проти людяності в розумінні ст. 6 (с) Статуту МВТ.

Однак не можна ігнорувати і контраргументи з цього приводу. Перш за все, слід зазначити, що операція «Вісла» була актом державної політики репресивного характеру, здійсненим у масових масштабах проти цивільного населення за ознакою дискримінаційної підстави (національність). Ба більше, її реалізовано в тісному зв'язку зі збройним конфліктом, хоча й міжнародного характеру. Це наближає її до розуміння злочинів проти людяності, які фігурують у вироках у справах *Justice* та *Einsatzgruppen* і які визначили, як буде розглянуто нижче, напрямок подальшої еволюції цього поняття в міжнародному праві (масові переслідування, що здійснюються в рамках державної політики). По-друге, слід зазначити, що Конвенція про незастосування строків давності воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р. передбачає, що вони можуть бути вчинені «як у воєнний, так і в мирний час»<sup>70</sup>. Оскільки конвенція також посилається на визначення цих злочинів, наведене в Статуті МВТ, це тягне за собою розрив беззастережного зв'язку між злочинами проти людства та збройним конфліктом.

Нарешті, варто нагадати рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Колк і Кислий проти Естонії»<sup>71</sup>, про злочини проти людства, вчинені після Другої світової війни. Заявники були колишніми офіцерами радянського апарату безпеки та брали участь у масовій депортації естонців углиб СРСР у 1949 р. За це вони були законно засуджені в 2004 р. відповідно до положень Кримінального кодексу Естонії 1992 р., що передбачають покарання за злочини проти людства, і національні суди, які розглядали їхню справу, також посилалися на ст. 6 (с) Статут МВТ. Скаржники звинуватили вирок у порушенні ст. 7 Європейської конвенції з прав людини (що виражала принцип *nullum crimen sine lege*), стверджуючи, серед іншого, що депортація 1949 р. не була пов'язана зі злочинами проти миру чи військовими злочинами<sup>72</sup>.

---

<sup>69</sup> E. Schwelb, *Crimes against Humanity*, „British Year Book of International Law”, t. 23 (1946), s. 205–206.

<sup>70</sup> Dz.U. z 1970 r. nr 26, poz. 208.

<sup>71</sup> Decision as to the admissibility of application no. 23052/04 by August Kolk, application no. 24018/04 by Petr Kislyi against Estonia, 17 I 2006 (hudoc.echr.coe.int/eng?i=001- 72404).

<sup>72</sup> ЄСПЛ заявив, що хоча Нюрнберзький трибунал був заснований для розгляду злочинів Другої світової війни, «універсальна чинність (universal validity) принципів [Статуту МВТ] щодо злочинів проти людства була згодом підтверджена, між іншими, резолюцією 95 (I) Генеральної Асамблеї ООН (11 грудня 1946 р.), а потім Комісією міжнародного права ООН. Тому відповідальність за злочини проти людяності не може бути обмежена лише громадянами певних країн і виключно діями, вчиненими під час Другої світової війни». Продовжуючи свою аргументацію, ЄСПЛ також послався на Конвенцію про незастосування строків давності 1968 року, згідно з якою злочини проти людяності можуть чинитися «як у воєнний, так і в мирний час».

Беручи до уваги збіг у часі та схожість фактів між радянською депортацією 1949 р. та примусовим переселенням українського населення в рамках операції «Вісла», не видається безпідставним припущення, що ЄСПЛ оцінив би останню так само<sup>73</sup>. Однак ми не можемо ігнорувати точку зору Антоніо Кассезе (Antonio Cassese), який вважав, що в 1949 р. вимога про зв'язок між злочинами проти людства та іншими злочинами, переліченими в ст. 6 Статуту МВТ залишалася чинною. Погоджуючись із сутністю рішення ЄСПЛ у справі Колка та Кислого, він критикував прогалину в його обґрунтуванні та вказав на існування – хоча й віддаленого у часі – зв'язку між депортацією 1949 р. та злочином проти миру, який було спричинено окупацією Естонії СРСР у 1940 р. Такий аргумент послаблює аналогію між радянською депортацією з Естонії та операцією «Вісла»<sup>74</sup>.

Усі обговорені вище сумніви щодо вимоги існування *war nexus* зникають, коли ми дивимося на операцію «Вісла» з точки зору сучасного визначення злочинів проти людства. Від часів Нюрнберга воно еволюціонувало в сторону розриву зв'язку між злочинними діями та контекстом збройного конфлікту. Наступні формули, розроблені в 1954, 1991 і 1996 рр. Комісією міжнародного права, яка діяла за мандатом ООН, вказували, що елементом, який відрізняє злочини проти людяності від звичайних злочинів і надає їм характер міжнародних злочинів, є те, що вони були вчинені органами державної влади або за їх натхненням і відрізняються масовим масштабом порушень або систематичним способом дій винних<sup>75</sup>.

Щоправда, статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії від 1993 р., наданий Радою Безпеки ООН, вимагав, щоб злочини проти людства вчинялися «під час збройного конфлікту» (міжнародного чи внутрішнього), але сам Трибунал, на прикладі першої справи, яку він розглянув – Душка Тадіча, заявив, що це було більш далекосяжне обмеження, ніж уже добре встановлений принцип звичаєвого права<sup>76</sup>. На рік пізніший статут Міжнародного кримінального трибуналу

---

<sup>73</sup> Ідентичну аргументацію провів ЄСПЛ у справі Пенарт проти Естонії (14685/04), визнавши неприйнятною скаргу особи, засудженої за злочини проти людяності у зв'язку з убивством естонських партизанів у 1954 році.

<sup>74</sup> A. Cassese, *Balancing the Prosecution of Crimes against Humanity and Non-Retroactivity of Criminal Law. The Kolk and Kislyi Case before the ECHR*, „Journal of International Criminal Justice”, t. 4 (2006), s. 413. Детальніше про правові аспекти радянських депортацій з країн Балтії див. L. Mälksoo, *Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law*, „Leiden Journal of International Law”, t. 14 (2011), s. 757–787.

<sup>75</sup> Детальне обговорення цих робіт див. M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 171–183.

<sup>76</sup> T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 198; M. deGuzman, *Road from Rome...*, s. 358.

по Руанді такої вимоги не містив.

У міжнародному праві немає єдиного загальноприйнятого визначення злочинів проти людства. На даний час найбільш авторитетним вважається визначення, яке міститься в Статуті Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 р.<sup>77</sup> Відповідно до ст. 7 розділу 1 Статуту МКС злочином проти людяності є будь-яке з перелічених у цьому положенні діянь, «вчинених у рамках широкомасштабного чи систематичного навмисного нападу на цивільне населення», включаючи «депортацію чи примусове переміщення населення». Це останнє поняття, що міститься в ст. 7 розділу 2 Статуту МКС визначено як:

[...] примушування людей змінювати своє законне місце проживання в поєднанні з видворенням або іншими примусовими діями без будь-якої підстави у міжнародному праві.

Як наголошується в літературі з цього питання, напад не обов'язково має мати військовий характер, він може мати місце як під час збройного конфлікту, так і в мирний час<sup>78</sup>. Проте має бути – відповідно до ст. 7 розділу 2 Статуту МКС – «вжитий відповідно до або на підтримку державної чи організаційної політики вчинення такого нападу».

У світлі ст. 7 Статуту МКС операція «Вісла» відповідає всім критеріям злочинів проти людяності, описаним у ній<sup>79</sup>. Вона полягала в примусовому переселенні цивільного населення, яке легально перебувало у своїх поселеннях, це була широкомасштабна операція (140 тис. переселенців), вона проводилася в рамках свідомо здійснюваної державної політики (рішення Президії Ради Міністрів і Комісії Державної Безпеки) та організаційної політики (рішення Політбюро ЦК Польської робітничої партії), зрештою, вона не мала підґрунтя в міжнародному праві. Безумовно, визнання операції «Вісла» злочином проти людства у світлі сучасних норм міжнародного права має насамперед пізнавальне та історично-правове значення. Це також оцінка цієї події з точки зору нині

---

<sup>77</sup> Dz.U. z 2003 r. nr 78, poz. 708.

<sup>78</sup> T. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 205.

<sup>79</sup> Визначення злочинів проти людяності зі ст. 7 Статуту МКС було імплементовано в польське законодавство в 2010 році з деякими змінами, як ст. 118a Кримінального кодексу. Відповідно до § 3 розд. 1 цієї статті карається винний, який «бере участь у масовому нападі або навіть в одному з повторних нападів, спрямованих проти групи осіб, вчинених з метою здійснення або підтримки політики держави чи організації, всупереч міжнародному праву, змушує осіб змінити своє законне місце проживання». Однак слід зазначити, що визначення депортації чи примусового переміщення населення в Статуті МКС говорить про відсутність підстав у міжнародному праві, тоді як Кримінальний кодекс Польщі говорить про порушення цього закону.

прийнятих цінностей<sup>80</sup>.

Розглядаючи операцію «Вісла» з сучасної точки зору, слід зазначити, що такий вид примусового переміщення людей, здійснений у зв'язку з внутрішнім збройним конфліктом, також становитиме порушення міжнародного гуманітарного права. Гуманне та недискримінаційне ставлення до осіб, що не беруть участі у боях під час збройного конфлікту, що не має міжнародного характеру, вже вимагалось ст. 3 Четвертої Женевської конвенції 1949 р. про захист цивільного населення під час війни<sup>81</sup>. Ця норма розвинена Додатковим протоколом від 8 червня 1977 р. щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол II)<sup>82</sup>. Відповідно до ст. 17 розділу 1 цього протоколу:

[...] переміщення цивільних осіб з причин, пов'язаних з конфліктом, не може бути здійснюване, якщо цього не вимагає безпека цивільних осіб чи невідкладна військова необхідність.

Питання обґрунтованості переселення українського населення за військовими мотивами є, як відомо, спірним. Нижчепідписаний вважає, що це не було конечним для ліквідації українського підпілля, а головні причини рішення в цій справі мали політичний характер. У свою чергу, згадки, що з'являлися у джерелах про «евакуацію» українців з міркувань безпеки, слід вважати лише пропагандистським обґрунтуванням операції. Видається, однак, що для оцінки акції «Вісла» ці питання не є першочерговими, оскільки в цьому випадку мала б бути застосована ст. 17 розділу 2 Протоколу II. У ній ідеться про те, що «цивільні особи не можуть бути змушені залишати свою територію з причин, пов'язаних з конфліктом». У той час як параграф 1 посилається на «наказ про переселення», який особи, яких це стосується, можуть – принаймні теоретично – відмовитися виконувати, то розділ 2 відноситься до ситуацій вимушеного переміщення, наслідки яких є постійними. Так сталося з українцями та лемками під час операції «Вісла»<sup>83</sup>.

<sup>80</sup> Видається, що з точки зору тогочасних стандартів переселення українців з Польщі до УРСР з вересня 1945 р. також слід оцінювати подібно – як депортацію, що становить злочин проти людяності – коли воно здійснювалося на основі жорстоких примусів. Щоправда, переселенська акція базувалася на договірному праві (угода між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР від 9 вересня 1944 р.), однак на цьому етапі переселення було здійснено з грубим порушенням цієї угоди, яка зазначала, що «евакуація є добровільною, і тому ніякий примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано». Цит. за: J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej...*, s. 90.

<sup>81</sup> Dz.U. z 1956 г. nr 38, roz. 171. Польща ратифікувала цю конвенцію в 1954 р.

<sup>82</sup> Dz.U. z 1992 г. nr 41, roz. 175. Польща ратифікувала Протокол II у 1991 р.

<sup>83</sup> Ширше див. J. Morwiński, „Акція «Wisła» – aspektu prawne”, доповідь, представлена на засідання в Комітеті Сейму у справах національних та етнічних меншин 12 травня 2007 р. За словами цитованого експерта з Дослідницького офісу Сейму, фактична оцінка законності Акції «Вісла» у світлі Протоколу II є

## ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» У СВІТЛІ ЗАКОНУ ПРО ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Згідно з польським законодавством, кримінально-правову оцінку операції «Вісла» дав прокурор Інституту національної пам'яті (ІНП)<sup>84</sup> в постанові від 31 липня 2008 р. про відмову в відкритті розслідування за відсутністю злочину<sup>85</sup>. Ініціатором провадження виступило Об'єднання українців у Польщі, яке роком раніше звернулося до ІНП з проханням розпочати розслідування операції «Вісла», а згодом оскаржило рішення прокуратури до суду. Зрештою Окружний суд у Варшаві своїм рішенням від 29 вересня 2009 р. не задовольнив скаргу та залишив без змін оскаржуване рішення, повністю погодившись із доводами прокуратури<sup>86</sup>. Тоді Об'єднання українців у Польщі подало скаргу до Європейського суду з прав людини, але її не було прийнято<sup>87</sup>.

Прокурор ІНП аналізував лише законність постанови Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р. про переселення українського населення, не враховуючи вчинених під час нього репресій. Він встановив, що подальші виконавчі дії, вжиті під час проведення операції «Вісла», були лише наслідком рішення, прийнятого раніше Президією Ради Міністрів. Нормативним зразком зробленої правової оцінки стали положення ст. 2 та ст. 3 Закону про ІНП, що визначає поняття комуністичного злочину та злочину проти людства<sup>88</sup>. Проте навіть за такого обмеженого обсягу процедури перевірки погодитися з висновками прокурора та їх обґрунтуванням важко.

Відповідно до редакції ст. 2 розділу 1 Закону про Інститут національної пам'яті комуністичними злочинами є:

[...] діяння, вчинені в період з 8 листопада 1917 р. по 31 липня 1990

---

негативною (текст доступний в Інтернеті).

<sup>84</sup> Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, створена у 2000 р., є державною установою, яка займається історичними та правовими розв'язаннями минулого періоду Другої світової війни та комуністичної диктатури. Одним із відділів Інституту національної пам'яті є Головна комісія з розслідування злочинів проти польського народу, яка проводить слідства нацистських і комуністичних злочинів. У ній працює 83 прокурори (2019 р.), а його керівник за посадою є заступником Генерального прокурора Республіки Польща.

<sup>85</sup> Постанова від 31 VII 2008 р. sygn. akt S 113/07/Zk (копія в архіві автора).

<sup>86</sup> Постанова Окружного суду у Варшаві від 28 IX 2009 р. sygn. akt VIII Kp 518/09 (копія в архіві автора).

<sup>87</sup> P. Lewczyk, *Polska nie odpowie w Strasburgu za bezprawną akcję „Wisła”*, „Nasze Słowo”, nr 21, 20 V 2012, <http://www.nasze-slowo.pl/polska-nie-odpowie-w-strasburgu-za-bezprawna-akcje-wisla>.

<sup>88</sup> Закон від 18 грудня 1998 р. про Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу. Dz.U. z 2016 r. poz. 1575.

р.<sup>89</sup> посадовими особами комуністичної держави, пов'язані із застосуванням репресій чи інших форм порушення прав людини проти окремих осіб чи груп людей або у зв'язку з їх застосуванням, що становлять злочин згідно з польським кримінальним законодавством, яке діяло на момент їх вчинення.

Прокурор встановив, що два елементи цього визначення не мали застосунку. На його думку, операція «Вісла» мала не репресивний, а превентивний характер (позбавлення підтримки партизанів УПА), а рішення членів Президії Ради Міністрів про переселення українців і лемків не містить складу злочину за ст. 286 § 1 Кримінального кодексу 1932 р., який передбачав покарання за зловживання владою або невиконання обов'язків службовою особою. Ключовим аргументом з цього останнього питання, сформульованим після аналізу законодавства того часу, було:

Відсутність встановлених повноважень Ради Міністрів у 1947 р. (зокрема Президії Ради Міністрів) не може бути підставою для припущення, що Президія Ради Міністрів не мала права приймати постанови.

Посилаючись на цей останній аргумент, можна зазначити, що він передбачає презумпцію компетенції державного органу, що суперечить основним принципам тлумачення права. Перш за все, слід зазначити, що тодішня Президія Ради Міністрів була де-факто органом, який не мав жодних повноважень у положеннях т. зв. Малої Конституції 1947 р.<sup>90</sup>, ані тим більше в положеннях Конституції від 17 березня 1921 р., на які посилалася щодо повноважень Ради міністрів ст. 19 Малої Конституції. Викликає також сумнів трактування постанови ПРМ як джерела права, яке може безпосередньо впливати на права та обов'язки громадян<sup>91</sup>.

<sup>89</sup> У редакції, чинній на момент винесення відповідної прокурорської постанови, ст. 2 розділу 1 Закону про Інститут національної пам'яті стосувався періоду з 17 вересня 1939 р. до 31 липня 1990 р.

<sup>90</sup> Конституційний Закон від 19 лютого 1947 р. про систему та сферу діяльності вищих органів Республіки Польща, Dz.U. z 1947 г. nr 18, roz. 71. Лише в 1950 р. згідно з постановою Ради Міністрів від 31 травня була створена Президія Уряду, до якої увійшли Голова і заступники Голови Ради Міністрів., заступник державного секретаря в президії уряду та вибірково інші члени уряду. *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red. M. Kallas, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990, s. 300. Це означає, що до 1950 р. орган під назвою Президія Ради Міністрів функціонував абсолютно неформально.

<sup>91</sup> Мала Конституція в ст. 1 зберігала «основні положення» Конституції РП 1921 р. Тому варто попутно згадати положення Березневої конституції, які порушувало примусове переселення українського населення: ст. 95 (захист свободи та власності без різниці походження та національності), ст. 100

Обмеження свобод могло статися внаслідок запровадження надзвичайного або воєнного стану, що відповідно до ст. 19 розділу 2 Малої Конституції міг бути запровадженим Радою Держави за внеском Ради Міністрів. Тут варто нагадати, що воєнний стан на польських землях, що тривав з 1 вересня 1939 р., було скасовано розпорядженням Президії Краєвої Національної Ради від 16 листопада 1945 р.<sup>92</sup>

Тому видається, що група членів Ради Міністрів, які виконували обов'язки Президії Ради Міністрів, прийнявши постанову про примусове переселення українського населення, перевищила свої повноваження, що слід кваліфікувати як злочин за ст. 286 § 1 Карного кодексу 1932 р. Крім того, під час виконання цієї постанови могли бути порушені інші положення кримінального законодавства, а саме: ст. 251 Кримінального кодексу (примушування іншої особи силою або протиправною погрозою до дії, бездіяльності чи «терпіння») або ст. 248 параграф 1 Карного кодексу (незаконне позбавлення волі – особливо щодо осіб, які утримувалися в таборі в Явожно без рішення про тимчасовий арешт).

Нарешті, репресивний характер примусового переселення в рамках операції «Вісла» не повинен викликати жодних сумнівів. Про «репресивну акцію проти українського населення» було проголошено *expressis verbis* [тут: виразно чітко] на засіданні Політбюро ЦК Польської Робітничої Партії 29 березня 1947 р., де було прийнято політичне рішення про його переселення<sup>93</sup>. Репресивний характер операції «Вісла» виражається також у тому, що на понад 140 тис. українців і лемків покладалася певна колективна відповідальність за реальну чи уявну допомогу українському підпіллю. Примусове переселення включало, серед іншого, як мешканців теренів, де не діяли українські партизани, так і осіб української національності, які були активними прибічниками комуністичної влади.

Усе це, отже, свідчить про те, що прийняття Президією Ради Міністрів Польщі постанови про примусове переселення українського населення та подальше виконання цього рішення слід вважати комуністичними злочинами в розумінні ст. 2 розділу 1 Закону про ІНП

---

(недоторканність житла), ст. 101 (свобода проживання та поселення, яка може бути обмежена лише законом), ст. 109 (право на збереження громадянства). Сфера охоплення Березневої конституції була предметом суперечок в юридичній спільноті в 1940-х рр. Деякі автори (зокрема Стефан Розмарин) сформулювали погляд, що «базові припущення» мають нормативний зміст і включають, серед іншого конституційні положення щодо прав і свобод громадянина. Пор. K. Działocha, J. Trzciński, *Zagadnienie obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944–1952*, Ossolineum, Wrocław 1977, s. 121.

<sup>92</sup> Dz.U. z 1945 r. nr 57, poz. 320.

<sup>93</sup> *Protokoły posiedzeń...*, s. 37.

(те, що вони вчинені посадовими особами комуністичної держави, є незаперечним)<sup>94</sup>.

У свою чергу, злочини проти людства визначені ст. 3 Закону про ІНП<sup>95</sup>. Відповідно до цього положення, сюди, зокрема, входить злочин геноциду за значенням Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.<sup>96</sup>,

[...] а також інші серйозні переслідування через приналежність переслідуваних осіб до певної національної, політичної, соціальної, расової чи релігійної групи, якщо вони вчиняються державними службовцями або за їх інспірацією чи ними толеруються<sup>97</sup>.

Як зазначено в ст. 1 п. 1 літ. а Закону про ІНП, це визначення стосується діянь, вчинених у період з 8 листопада 1917 р. по 31 липня 1991 р.<sup>98</sup> Прокурор справедливо виключив вчинення злочину геноциду у зв'язку з операцією «Вісла», суть якого полягає в тому, що злочинець мав намір біологічно знищити охоронювану групу<sup>99</sup>. Посилаючись на другу

---

<sup>94</sup> Відповідно до ст. 2 розділу 1 Закону про Інститут національної пам'яті посадова особа комуністичної держави, в розумінні Закону, є державною службовою особою, а також особою, яка підлягала рівному захисту публічної службової особи, зокрема державна посадова особа та особа, яка займає керівну посаду в статутному органі комуністичних партій. Поняття функціонери комуністичної держави охоплює як членів Ради міністрів, так і членів Політбюро ЦК Польської робітничої партії 1947 р.

<sup>95</sup> Визначення злочинів проти людяності в ст. 3 Закону про Інститут національної пам'яті відрізняється від того, що міститься у ст. 118а Кримінального кодексу, який, у свою чергу, імплементував у польське законодавство визначення злочинів проти людства зі ст. 7 Статуту МКС. Між цими положеннями, безсумнівно, існує збіг, але їх тлумачення та реконструкція правової норми, що впливає з них, виходять за рамки цього дослідження. Питання співвідношення між визначенням злочинів проти людства в міжнародному праві та польському праві було предметом постанови колегії з 7 суддів Верховного Суду від 13 травня 1992 р. (I KZP 39/91). Цю постанову прийнято на підставі визначення злочинів проти людяності, що міститься у ст. 2b розділу 2 чинного на той час Закону від 6 квітня 1984 р. про Головну комісію з розслідування злочинів проти польського народу – Інститут національної пам'яті (у редакції, прийнятій поправкою до цього Закону в 1991 р.), структура якого була аналогічна визначенню, яке зараз міститься в Законі про Інститут національної пам'яті (див. також коментар Леха Гардоцького до вищезгаданої постанови SN, „Palestra” 1993, nr 7–8, s. 116–121).

<sup>96</sup> Dz.U. z 1952 r. nr 2, poz. 9.

<sup>97</sup> Як видається, визначення злочинів проти людяності, введене у внутрішнє законодавство Польщі в 1991 р., посилається на проект кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, прийнятий у 1954 р. Комісією міжнародного права ООН., де злочини проти людяності визначалися як «нелюдські дії, такі як вбивство, винищення, поневолення, депортація або переслідування будь-якого цивільного населення за соціальними, політичними, расовими, релігійними чи культурними мотивами з боку органів державної влади або приватних осіб, що діють за натхненням або потуранням [with the toleration of] такої влади». Cyt. za M. Bassiouni, *Crimes against Humanity...*, s. 176).

<sup>98</sup> Див. зауваження, зроблене у виносці 89.

<sup>99</sup> Проте слід згадати про певний епізод, який небезпечно наближався до форми геноциду, якою, згідно зі ст. II літ. е Конвенції 1948 р. є «примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи». У 1948 р. адміністративна влада закрила в Перемишлі сиротинець греко-католицької згромадження Сестер Службниць Пресвятої Діви Марії. Українських дітей-сиріт, які там перебували, окремо розміщували в дитячих будинках у центральній і західній частинах країни, даючи їм нові імена та прізвища, щоб розмити їхню українську ідентичність. Однак кваліфікація цієї події як акту геноциду вимагала б від винних продемонструвати свій намір повністю або частково знищити національну (або етнічну) групу як таку, що не видається можливим. Див. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, s. 185–186.

частину визначення злочинів проти людяності, він висловив думку, що переселення українського населення «було обтяжливим і вимагало зміни місця проживання, але все ж не становило «серйозного переслідування», тому один з елементів визначення не був здійснений. Обґрунтовуючи таку думку, прокурор посилався на архівні військові інструкції та директиви, які наказували дозволити переселенцям забирати своє рухоме майно та гуманно поводитися з ними.

Поняття «серйозне переслідування», звісно, розпливчате, але, схоже, оцінка прокурора була надто довільною та не врахувала багатьох обставин справи. Перш за все, слід наголосити на примусовому та тривалому характері переселення в рамках операції «Вісла» (люди, які поверталися до своїх домівок самостійно, були репресовані), що порушувало фундаментальне право людини на самовизначення<sup>100</sup>. Важливий також великий масштаб цієї операції, яка передбачала охоплення всієї етнічної групи<sup>101</sup>. Ми не можемо ігнорувати душевні страждання переміщених осіб, змушених покинути свою батьківщину та приречених на невизначену долю.

Зрештою, слід пам'ятати, що операція «Вісла» полягала не лише у виселенні українського населення з південно-східних теренів Польщі, а й охоплювала його розпорошене розселення на північних і західних землях, що мало на меті зламати суспільні зв'язки, що об'єднували українську меншину, і в перспективі її національну асиміляцію. Утиски та обмеження, яких зазнавали українці на місці поселення, також були елементом переслідувань. Усі ці обставини змушують нас вважати примусове переселення українського населення у 1947 р. серйозним переслідуванням, а отже – оскільки воно було вчинене державними службовцями на дискримінаційній основі (приналежність до національної групи) – як злочин проти людства в межах значення ст. 3 Закону про ІНП.

Незважаючи на наведені полемічні зауваження, для виправдання

---

<sup>100</sup> З точки зору сучасних міжнародних стандартів прав людини такі дії слід оцінювати, серед іншого: як порушення ст. 12 Міжнародного пакту про політичні та громадянські права 1966 р., що гарантує свободу пересування та свободу вибору місця проживання. Варто нагадати, що подібне положення вже містилося у ст. 13 Загальної декларації прав людини 1948 р. Проте, як резолюція Генеральної Асамблеї ООН вона не мала обов'язкової сили, хоча сьогодні вважається звичайним правом.

<sup>101</sup> Як наголошує прокурор ІНП Пшемислав Пьонтек, через відсутність законодавчого визначення серйозного переслідування, а також через відсутність інтерпретаційних вказівок у доктрині та судовій практиці, слід використовувати лінгвістичне тлумачення цього поняття, враховуючи, що «серйозне» означає, серед іншого: «фундаментально важливого, великого, значного». P. Piątek, *Wybrane zagadnienia odpowiedzialności karnej za zbrodnie przeciwko ludzkości określone w art. 3 ustawy o IPN*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2, s. 263.

рішення прокурора ІНП про відмову в порушенні розслідування операції «Вісла» можна також поставити сумніви, пов'язані з її, як здається, надто свавільним характером. Не можна не помітити, що слідчий відділ ІНП веде численні паралельні розслідування, в яких примусові переселення польського населення, здійснені радянською владою – їхній *modus operandi* [тут: спосіб дії] нагадує операцію «Вісла» – чітко кваліфікуються як комуністичні злочини та злочини проти людяності в значенні ст. 2 та ст. 3 Закону про ІНП<sup>102</sup>.

Незважаючи на критично проаналізовану вище постанову про відмову в порушенні розслідування від 2008 року, питання кримінально-правової кваліфікації операції «Вісла» знову стало предметом роздумів у слідчому відділі ІНП у 2012 році<sup>103</sup>. Його результати, здається, підтверджують сформульовані тут аргументи, оскільки врешті 8 жовтня 2012 р. прокурор Ряшівського відділу ІНП вирішив розпочати слідство:

[...] у справі комуністичного злочину, який також є злочином проти людяності, вчиненого в 1947 р. офіційними особами комуністичної держави, що полягав у примусовому переселенні польських громадян української національності з південно-східних районів Польщі, внаслідок рішення комуністичної державної влади провести операцію «Вісла», яка становила порушення права людини на самовизначення та серйозне переслідування цих осіб через їхню приналежність до певної національної групи<sup>104</sup>.

Через серйозність *res judicata* (постанова Окружного суду у Варшаві від 2009 р.) це розслідування могло стосуватися вже постанови Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р., але, як впливає з обґрунтування рішення про порушення розслідування, сфера його дії мала включати, серед іншого, політичне рішення Політбюро ЦК ПРП від 29 березня 1947

<sup>102</sup> Див. напр. L. Rączy, *Deportacje obywateli polskich z terenu byłego województwa lwowskiego w świetle śledztw prowadzonych przez OKŚZpNP w Rzeszowie*, w: *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2: *Ludobójstwo*, IPN, Warszawa 2008, s. 98–99; P. Piątek, *Wybrane zagadnienia...*, s. 274. Автори, будучи прокурорами Інституту національної пам'яті, зазначають, що дії винних у депортації включали, серед іншого: ознаки примушування когось до певної поведінки, а тому становили злочини згідно з чинним на момент їх вчинення кримінальним кодексом 1932 р. (ст. 251).

<sup>103</sup> Поштовохм знову взятися за цю справу стали виступи члена Ради Інституту національної пам'яті проф. Гжегожа Мотики від 10 травня 2012 р. та президента Інституту національної пам'яті д-ра Лукаша Камінського від 6 червня 2012 р. до директора Головної комісії з переслідування злочинів проти польського народу, прокурора Даріуша Габреля (копії в колекції автора, який разом з адвокатом Мацеєм Лучаком був автором проекту другого з вищезгаданих листів).

<sup>104</sup> Постанова від 8 X 2012 г. sygn. akt S 113/07/Zk (копія в архіві автора).

р. та інші факти, пов'язані з проведенням операції «Вісла». Про перебіг цих проваджень та проведені слідчі дії я не знаю. Наступне публічне повідомлення на цю тему з'явилося через десять років, коли Інститут національної пам'яті повідомив, що рішенням прокурора Відділу Комісії Розслідування злочинів проти польського народу у Ряшеві від 29 вересня 2022 р. розслідування було призупинено:

[...] у зв'язку з виникненням тривалої перешкоди у здійсненні провадження у вигляді неможливості отримати докази з документів, що зберігаються в Російській Федерації та Україні, необхідні для доповнення доказів і завершення провадження по суті<sup>105</sup>.

## ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» ТА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНІЧНОЇ ЧИСТКИ

Поняття «етнічна чистка» (*ethnic cleansing, etničko čišćenje*) з'явилося в міжнародно-правовому дискурсі у зв'язку з війною в колишній Югославії в 1990-х роках. Під цим розумілася практика дій різних сторін конфлікту, спрямована на видалення представників небажаної групи з певної території, найчастіше використовуючи різні насильницькі методи<sup>106</sup>.

Спочатку з цим терміном було багато непорозумінь. Хоча переважала думка, що етнічна чистка суперечить міжнародному праву, було незрозуміло, чи слід розглядати її як окремий вид міжнародного злочину<sup>107</sup>. Також була висловлена думка (найбільш чітко в резолюції 47/121 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р.), що етнічна чистка є однією з форм геноциду<sup>108</sup>. Зрештою, рішенням Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії сформувався практика кваліфікації етнічної чистки як злочину депортації або переслідування, що є формами злочинів проти людства. Міжнародний суд ООН у рішенні 2007 р. у справі про суперечку між Боснією і Герцеговиною та Сербією і Чорногорією заявив, що поняття «етнічна чистка» не має самостійного юридичного значення, хоча в крайньому

<sup>105</sup>

<https://rzeszow.ipn.gov.pl/pl8/dla-mediow/komunikaty/171512,Komunikat-Oddzialowej-Komisji-Scigania-Zbrodni-przeciwko-Narodowi-Polskiemu-w-Rz.html>

<sup>106</sup> Див. D. Petrović, *Ethnic Cleansing – An Attempt at Methodology*, „European Journal of International Law”, t. 5 (1994), s. 342–359.

<sup>107</sup> Див. ширше C. Pégorier, *Ethnic Cleansing: A Legal Qualification*, Routledge 2013.

<sup>108</sup> W. Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, wyd. 2, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 224–226.

випадку етнічна чистка може перерости в геноцид<sup>109</sup>. Як вдало відзначив Вільям Шабас (William Schabas), «геноцид стає останнім заходом для розчарованих «етнічних чистників»»<sup>110</sup>.

Тому етнічна чистка не є юридичним терміном і не має юридичного визначення, тому її слід розглядати лише як описовий термін. Навіть у цьому сенсі не існує єдиного визначення етнічної чистки. Комісія експертів ООН, створена для розслідування порушень міжнародного гуманітарного права в колишній Югославії, у своєму вступному рапорті в 1993 р. дійшла висновку, що:

[...] етнічна чистка означає перетворення певної території в етнічну однорідність шляхом застосування сили або залякування для видалення людей, що належать до певної групи, з цієї території<sup>111</sup>.

Комісія також деталізувала, що етнічні чистки полягали на:

[...]застосуванні вбивств, тортур, незаконних арештів і затримань, позасудових вбивств, зґвалтувань і сексуальних нападів, геттоізації цивільних осіб, примусового переміщення, вигнання і депортації цивільних осіб, навмисних збройних нападів або погроз нападів на цивільних осіб і цивільні райони, а також навмисного знищення майна<sup>112</sup>.

У свою чергу спецдоповідач Комісії ООН з прав людини Тадеуш Мазовецький<sup>113</sup> у доповіді, представленій Генеральній Асамблеї в листопаді 1992 р., визначив етнічну чистку як:

[...] усунення етнічною групою, яка контролює дану територію,

---

<sup>109</sup> Там само, s. 229–232. МКТЮ встановив, що дії, які описуються як етнічна чистка, можуть бути кваліфіковані як геноцид, якщо вони складаються з дій, заборонених Конвенцією 1948 р., і супроводжуються наміром знищити певну групу як таку.

<sup>110</sup> Там само, s. 234.

<sup>111</sup> *Interim report of the commission of experts established pursuant to Security Council resolution 789 (1992)*, Док. ООН № S/25274, par. 55 ([http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/25274](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/25274)). Це визначення було прийнято Міжнародним судом у згаданому вище рішенні від 2007 р. У свою чергу, в остаточному звіті Комісії експертів від 1994 р. зазначено, що етнічна чистка означає «навмисну політику, розроблену однією етнічною чи релігійною групою з метою видалення, силою та під впливом терору цивільне населення, яке належить до іншої етнічної чи релігійної групи з певних географічних районів» (*purposeful policy designed by one ethnic or religious group to remove by violent and terror-inspiring means the civilian population of another ethnic or religious group from certain geographic areas*) – Док. ООН № S/1994/674, [http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/1994/674](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/1994/674).

<sup>112</sup> *Interim report...*, par. 56. Поп. Т. Iwanek, *Zbrodnia ludobójstwa...*, s. 365.

<sup>113</sup> Тадеуш Мазовецький (1927-2013), католицький інтелектуал, пов'язаний з рухом «Солідарність», був прем'єр-міністром першого некомуністичного уряду в післявоєнній Польщі в 1989-1990 рр.

представників іншої етнічної групи. Методи, які використовуються для цієї мети, включають погрози, гноблення та приниження, обстріл або підриг будинків, магазинів і офісних приміщень, руйнування храмів і культурних об'єктів, переміщення цивільних осіб силою, страти, вчинення злочинів, таких як тортури, зґвалтування, осквернення трупів, обстріли міст з метою залякування мирного населення<sup>114</sup>.

Ці зразкові описові визначення привертають увагу до двох, як видається, фундаментальних аспектів етнічної чистки. Це дія (або сукупність дій), спрямована на видалення членів групи з даної території таким чином, щоб вона стала етнічно гомогенною. При цьому ця мета досягається вкрай насильницькими та жорстокими методами. Згідно з цим підходом, етнічна чистка може полягати не лише в примусовому переміщенні, але також – особливо в югославському контексті – у застосуванні різних форм насильства для тероризування членів небажаної групи та спонукання їх до втечі, що можна визначити як вигнання.

Враховуючи такі усталені конотації поняття етнічної чистки, пов'язуючи його з вибухом дуже жорстокого насильства, його застосування щодо операції «Вісла» не видається очевидним чи необхідним. Звичайно, примусове переселення українців і лемків у 1947 р. мало на меті виселити їх з певної території, і в цьому найзагальнішому сенсі його можна назвати етнічною чисткою. Проте, здається, такої назви більше заслуговує примусове переселення українців із Польщі до УРСР у 1945-1946 рр. Тоді інтенсивність насильства була набагато більшою, ніж під час операції «Вісла» – переселення супроводжувалося розстрілами, масовими вбивствами та пацифікацією українських сіл.

У будь-якому разі етнічна чистка не є нормативним поняттям, тому її застосування щодо операції «Вісла» не має значення для її правової кваліфікації. Досить сказати, що з точки зору сьогоднішніх стандартів міжнародного права, це було примусове переміщення, яке є злочином проти людства.

## ПІДСУМУВАННЯ

---

<sup>114</sup> Цит. за: K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, s. 106. Повний текст звіту див. <http://repository.un.org/handle/11176/54711>.

Коли в 1947 р. влада післявоєнної Польщі примусово переселяла українське та лемківське населення, норми міжнародного кримінального права тільки формувались. Статут МВТ у Нюрнберзі від серпня 1945 р. ввів у позитивне право поняття злочинів проти людяності, передбачивши покарання за переслідування державою власних громадян. Однак вони розглядалися як допоміжні щодо воєнних злочинів та злочинів проти миру, і Нюрнберзький трибунал вирішив, що він може судити лише ті акти нацистського переслідування, які були скоєні у зв'язку з війною.

Проте тлумачення ст. 6 (с) Статуту МВТ, що розглядається як норма, що мала застосовуватися в майбутньому, залишалася неоднозначною. Хоча з часом Статут МВТ набув сили звичаєвого права, судової практики щодо злочинів проти людяності, вчинених після Другої світової війни, не було аж до останнього десятиліття ХХ ст. У 1940-х рр. панувала думка, що злочини проти людяності не можуть відбуватися самі по собі, а лише в контексті збройного конфлікту. Своєю чергою, у 1990-х роках суди незалежних Естонії та Латвії, розглядаючи справи, пов'язані з післявоєнними радянськими переслідуваннями (включаючи депортацію), визнали, серед іншого, відповідно до ст. 6 (с) Статуту МВТ, що вони являли собою злочини проти людяності, коли їх вчинили, і що засудження винних не були оскаржені ЄСПЛ<sup>115</sup>.

Враховуючи протилежні аргументи щодо умови існування *war nexus*, можливість визнання операції «Вісла» злочином проти людяності у розумінні ст. 6 (с) Статуту МВТ залишається спірною. Проте безперечно, з точки зору сучасних норм міжнародного права (стаття 7 Статуту МКС) примусове переселення українського населення у 1947 р. слід вважати злочином проти людства. У результаті еволюції визначення злочинів проти людяності було прийнято, що вони є переслідуваннями, які вчиняються державою чи організацією систематично чи у великому масштабі в рамках реалізації своєї політики. На цьому власне полягала суть операції «Вісла». Операція з примусового переселення українського населення також є злочином проти людяності за його визначенням, що міститься в ст. 3 Закону про ІНП. Це також був комуністичний злочин, про який йдеться у ст. 2 цього Закону.

### **Operation Vistula: An attempt at legal qualification**

---

<sup>115</sup> Див. E.C. Pettai, V. Pettai, *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

Operation Vistula was carried out in 1947 with an aim to liquidate partisans of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) operating on the territory of Poland. While the military aspect of the operation does not cause controversy, the subject of undying disputes is the accompanying forced displacement of over 140,000 civilian Ukrainians and Lemkos, Polish citizens, whom the authorities regarded as supporters of the underground resistance movement. The article analyses the legal aspects of Operation Vistula from the point of view of international criminal law and domestic law. The concept of crimes against humanity, as defined in the Charter of the International Military Tribunal and the Rome Statute of the International Criminal Court, as well as the concept of communist crimes, as defined in the Act on the Institute of National Remembrance, are used as the basic normative standards for the assessment of the forced displacement operation. The article also raises the question of whether it is appropriate to refer to Operation Vistula as ethnic cleansing.

Keywords: Ukrainians, Lemkos, Ukrainian Insurgent Army, Operation Vistula, forcible transfer, deportation, crimes against humanity, communist crimes, ethnic cleansing, international criminal law.